

УДК 811.161.2'27

ФЕДУРКО Марія – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання у початковій школі, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, Дрогобич, 82100, Україна (mfedurko@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1148-3867>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4557.2018.42.153246>

ПРО МОВУ «ЯК НАЙТІСНІШИЙ ЗВ'ЯЗОК ... СИЛУ І ЗАХИСТ ГРУПОВОЇ СПІЛЬНОТИ»

Рецензія на монографію:

Гірняк С. Соціолект галицької інтелігенції у формуванні норм української літературної мови (кінець XIX – початок XX століття) : монографія / Світлана Гірняк. – Дрогобич : Посвіт, 2018. – 620 с.

Для всебічного осягнення феномена кожної мови важливе пізнання її в межах різних напрямів сучасної антропоцентричної парадигми, зокрема соціолінгвістичного. Бо мовний розвиток перебуває в найтіснішому зв'язку з розвитком суспільства, залежить від історичних умов побутування етносу, стимулюється чи приглушується ними, а сама мова є символом і захистом тієї чи тієї спільноти, народу, нації. Зазначене стосується й української мови, а навіть чи передусім української, бо й у XXI столітті не раз і не два постає потреба в доведенні її окремішності, розбудованості, історичної тяглості.

Тривала розірваність України поміж двома імперіями спричинила два вектори розвитку єдиної мови, а відтак і постання двох її різновидів – західноукраїнського і східноукраїнського, або мови «України Галицької» – та «Великої України» (А. Кримський).

Монографія С. Гірняк – це ще одне свідчення того, що вже на кінець XIX ст. – початок XX ст. маємо всі підстави вести мову не лише про самостійну українську ідентичність та високу культуру, створену на ґрунті її мови, а й про суттєву роль України Галицької, насамперед її інтелігенції в становленні цього факту як доконаного. Цьому в особливий спосіб слугував факт активного вживання української мови в різних царинах суспільного життя – царині красного письменства; шкільного й театрального-сценічного вжитку; науки, пресі й публіцистики; у побутовому середовищі освічених людей – в сім'ї, в салонах, у приватному листуванні (В. Чапленко).

Наукова новизна рецензованої праці визначається її спрямованістю на створення лінгвокультурологічної концепції соціолекту української галицької інтелігенції не лише як результату літературно-публіцистичного вживання

української мови, але і як чинника формування норм української літературної мови у Східній Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.; на реконструкцію соціолекту української галицької інтелігенції за створеними мовними портретами представників її різних професійних груп – учителів, письменників, публіцистів, церковних і громадських діячів; на обґрунтування висновку про те, що розвинена система мови формує свою нормативну базу тим повніше, чим ширший у часі мовний та лінгвокультурний простір для вибору норми [с. 16].

У доволі розгорнутому вступі авторка переконливо довела актуальність свого дослідження, визначилася з його метою («з'ясувати позамовні та внутрішньомовні аспекти виникнення і функціонування в кінці ХІХ – на початку ХХ століття феномену соціолекту галицької інтелігенції в культурно-історичному процесі формування норм української літературної мови» [с. 14]), завданнями, об'єктом та предметом, окреслила гіпотезу та хронологічні межі дослідницького пошуку. Завершується вступ інформацією про характер і спосіб апраобації основних положень здійсненого дослідження.

Подальший виклад у монографії підпорядкований розв'язанню поставлених завдань і досягненню мети. Він структурований у такий спосіб: п'ять розділів з висновками до кожного з них («Мовний простір Східної Галичини в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. і місце в ньому соціолекту інтелігенції», «Соціоментальні характеристики української галицької інтелігенції як суб'єкта мовної діяльності», «Соціолект галицької інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ ст. як самостійний мовний ідіом», «Функціонування соціолекту у мовній професійній практиці української інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ ст.», «Вплив соціолекту української галицької інтелігенції на формування норм української літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст.»), «Загальні висновки», «Перелік умовних скорочень», «Список використаних наукових праць і джерел» [с. 456–514], «Додатки» (їх розподілено за розділами: до першого розділу – 1, до другого – 4, до третього – 6, до четвертого – 4).

У першому розділі з опертям на праці українських учених минулого й сьогодення здійснено огляд мовного простору Східної Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. як складної, незбалансованої, багатомовної, екзоглосної системи, «у якій українець-мовець залежно від середовища, комунікативної сфери, соціальної ситуації, параметрів комунікативного акту користувався різними мовами і функціональними різновидами української мови» [с. 31] та української писемної практики як його складового елемента; представлено підходи, методи та термінологічний апарат дослідження, схарактеризовано його джерельну базу. Щодо останнього зауважимо, що всі джерела розподілено поміж двома групами: *первісні* (початкові), які постали синхронно процесові виникнення і функціонування соціолекту галицької інтелігенції, та *вторинні*, що являють собою комплекс досліджень про проблеми мовного простору Східної Галичини аналізованого періоду та дотичні до них.

Упродовж усього викладу авторка постулює думку про значущість наукової, політичної, літературно-критичної, професійної діяльності галицьких ін-

телігентів для розбудови тогочасної української мови. Тож цілком умотивованим постає аналіз соціального стану носіїв української мови у Східній Галичині кінця XIX – початку XX ст. та розкриття культурно-історичного та наукового значення мовної діяльності галицької інтелігенції для формування норм української літературної мови кінця XIX – початку XX ст. У цьому зв'язку зацентуємо на такому твердженні дослідниці: «Східна Галичина кінця XIX – початку XX ст. стала тим краєм, де виникли умови для розширення сфер уживання української мови, а це призвело до формування нових її функціональних стилів, перш за все офіційно-ділового, газетно-публіцистичного та наукового, а також соціолектів як функціонально-стильових ідіомів окремих соціальних верств, прошарків і груп» [с. 127]. Схвалюємо також ідею засвідчити (на матеріалі «Зазивного листа до української інтелігенції» Пантелеймона Куліша (1882 р.), пастирського листа Андрея Шептицького «До руської інтелігенції» (1901 р.), «Одвертого листа до галицької молоді» Івана Франка (1905 р.), «Декларації ініціативної групи «Першого грудня» (грудень, 2011 р.)) тяглість традиції відозв (до інтелігенції, до молоді, до народу) в українському суспільному житті задля розбудови його самого. Розглянуті тексти допомагають, oprіч того, осмислити як характер використовуваних мовних засобів, так і традиції мововжитку [с. 127–138]. Не викликає застережень і аналіз форм мовної діяльності української галицької інтелігенції досліджуваного періоду (2.2.2.), а також мовних засобів у пов'язанні зі сферами професійної діяльності української галицької інтелігенції у кінці XIX – на початку XX ст.

Особливо значущими у розрізі досліджуваної проблеми є третій та четвертий розділи рецензованої праці. У першому з них авторка встановлює характер співвідношення між такими актуальними для аналізу соціолекту галицької інтелігенції як самостійного мовного ідіома поняттями, як *ідіолект*, *ідіостиль*, *соціолект*. Поділяємо її думку про близькість, але нетотожність двох перших із них: ідіолект – це сукупність стабільних характеристик мовлення окремого мовця, тоді як ідіостиль – це сукупність саме текстових характеристик окремої мовної особистості (письменника, вченого, конкретного мовця); ідіолект є складником ідіостилу, а обидва разом – соціолекту (пор. з введеною схемою *ідіолект* → *ідіостиль* → < *соціолект*) [с. 182]. Уважаючи ідіолект індивідуальним різновидом, авторським варіантом соціолекту, що засвідчує індивідуально-творче використання мови кожним із представників певної суспільної верстви, С. Гірняк подає мовні портрети 5 представників галицької інтелігенції – Уляни Кравченко (3.1.2), Івана Франка (3.1.4), Константи́ни Малицької (3.1.5), Стефана Коваліва (3.1.6), Андрея Шептицького (3.1.7). Такий вибір осіб не випадковий, він продиктований їхньою належністю до різних професійних підгруп у межах соціальної групи інтелігенції, а саме: творча інтелігенція, педагоги, письменники, духівництво, що уможливило цілісне представлення її сукупного мовного портрета. Для уніфікації викладу досліднича послуговується поняттям моделі, взаємозумовленими складниками якої вважає особистісні характеристики мовця – носія соціолекту, форму, вид,

жанр стиль і засоби вербального тексту, його зміст і мету, адресата мовлення як його зворотного суб'єкта.

У монографії найдокладніше схарактеризовано ідіолект Юлії Шнайдер (літературний псевдонім – Уляна Кравченко) через демонстрацію його фонетичних, орфографічних, графічних, лексичних, граматичних (морфологічних і синтаксичних) особливостей. Їй (демонстрації) передують, у згоді з вимогами моделі, відомості про проходження, обставини виховання, навчання, праці, суспільної діяльності цієї талановитої жінки, її колег, однодумців, наставників. Тексти, що послуговували джерелом вибірки специфічно галицьких елементів та підґрунтям узагальнень – це поетичні збірки Уляни Кравченко, листи, спогади «Замість автобіографії», «Спогади учительки», а також спогади про І. Франка й листування з ним упродовж 1883–1915 рр. На основі останнього здійснено зіставний аналіз епістолярних ідіостилів Уляни Кравченко та Івана Франка, виокремлено типові й індивідуальні їх риси (3.1.3). Прикметно, що в своєму викладі авторка наводить приклади (щоправда, спорадично) з текстів інших галицьких письменників, і це дає їй змогу вийти на рівень ширшого узагальнення, тобто вести мову про специфіку соціолекту галицької інтелігенції як такого.

Однак С. Гірняк не обмежується представленням згаданих мовних портретів, а аналізує (приблизно за тією самою схемою) також тексти українських гімнів, створених, з одного боку, галичанами І. Гушалевичем («Мир вам, браття!») та І. Франком («Гімн», або «Вічний революціонер»), а з другого, – наддніпрянцями П. Чубинським («Ще не вмерла України») та О. Кониським («Боже великий, єдиний»), щоб засвідчити спільність світоглядно-ментальних цінностей та настанов усієї української спільноти з провідною ідеєю націо- і державотворення [с. 283].

У четвертому розділі авторка зосереджує увагу на аналізі двох питань – лексичні та граматико-стилістичні особливості текстів «Записок НТШ» та характер відображення лексичної своєрідності соціолекту галицької інтелігенції в загальноукраїнській лексикографії аналізованого періоду.

«Записки НТШ» вибрано для презентації цього фрагмента соціолекту галицької інтелігенції не випадково, вони були, як слушно зауважує дослідниця, головним науковим друкованим органом, «своєрідною трибуною спілкування з освіченою аудиторією» [с. 287], у ході якого творилася й утверджувалася мовна норма [с. 287]. Власне цим, очевидно, треба пояснювати й доволі розгорнутий підпідрозділ 4.1.1 дослідження, у якому йдеться про заснування, історію та структуру НТШ. Виклад матеріалу про особливості професійної мови галичан (4.1.2) С. Гірняк здійснює на основі I частини ХСІХ тому, де вміщено філологічні праці різних авторів на пошану академіка Кирила Студинського – філолога-славіста, письменника, громадського діяча, доктора філософії з 1894 р. члена ВУАН з 1929 р. та голови НТШ в 1923–1932 рр. Аналізові піддано, властиво, 2 статті – Михайла Тершаковця «Акад. Студинський як дослідник галицько-українського відродження» та Філарета Колесси «Акаде-

мік Кирило Студинський про вплив усної словесності на поетів українського відродження». Skorиставшись методом вибірки, авторка формує в читача уявлення про мовні засоби соціолекту української галицької інтелігенції, детерміновані чинниками освіти, професійної діяльності, наукового інтересу тощо. До їх кола відносить: а) запозичення з латинської та інших західноєвропейських мов (*антракти, тенеза, генерація, конвікт, консисторія, конспірація, лектура, ревізія, сільветки, студії* тощо) та питомі галицькі лексеми (*висліди* 'наслідок, результат', *властиво* 'власне', *задержати* 'мати, зберігати', *освітлення* 'висвітлення', *питомець, причинок, розвідка, згідність, оживлення* 'пожвавлення'); б) діалектні одиниці (*замкнути, завсіди, стрик, ліни, річи, отсе, сі*); в) нетранслітеровані елементи – назви польськомовних, німецькомовних, чеських тощо часописів, назви статей, цитати з текстів, імена тощо. В обох авторів дослідниця відзначає слова й словосполуки, які характеризують професійну діяльність ученого (*рідна історія, руська мова, в'язка слів до словаря, студії над відродженням, співацький цех, літературна діяльність, наукова атмосфера Львова, етнографічне вивчення, піонери галицького відродження, матеріали рукописів* тощо). Ще одну статтю – «Три статейки з полемічного письменства» (автор – Михайло Возняк) – розглядає під поглядом унеску галицької інтелігенції в розбудову мовознавчої термінології, акцентувавши на термінах *йотація, самозвуки, окінчення, дієменник, м'якшення губних, відміни, іменникові форми, приіменник, злучник, граматичний розбір мови* тощо.

У підрозділі 4.2 зосереджено увагу на лексикографічних працях, виданих у Східній Галичині та Наддніпрянщині на зламі XIX – XX ст., головно – на «Малоруско-німецькому словарі» Є. Желажівського і С. Недільського, 4-томовому «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка, «Російсько-українському словнику» за ред. А. Кримського та С. Єфремова. Аналіз авторкою розділу «Об'яснене скорочень імен авторів і творів котрих увійшли слова до словаря» зі словника Желажівського засвідчив таке: усього використано 124 автори і тексти, із них 47 – це представники Східної Галичини, що у відсотковому відношенні становить 37,9 %, а 55 (44,35 %) – Наддніпрянщини [с. 311]. Їхні прізвища частково наведено, перелічено також і періодичні видання та граматики, які репрезентують Східну Галичину та лексичний матеріал із яких використано. Тож цілком умотивованим постає такий висновок дослідниці: «Малоруско-німецький словар – це консолідована лексикографічна праця, яка об'єднала все те краще, що було створено в обох імперіях з метою розвитку української мови, науки, мистецтва представниками Східної Галичини та Наддніпрянщини» [с. 312].

Щодо словника за ред. Б. Грінченка, то авторка обмежилася загальними фразами й окремими посиланнями, скажімо, на працю Н. Дзюбишин-Мельник: «До «Словаря української мови» Б. Грінченка було введено лексику фактично з усіх регіонів України», у тому числі охоплено слова з близьким або й тотожним значенням, що могли б творити синонімічні ряди (як-от: *хорий – хворий – слабий*). Таким чином, було знято негативну прескрипцію щодо еле-

ментів західного варіанта мови» [с. 313]). Зазначене стосується й лексикографічних праць М. Левченка та Ф. Піскунова.

Докладніше проаналізовано в контексті фіксації галицьких елементів 2 російсько-українських словники – за ред. А. Кримського і С. Єфремова (4.2.1) та за ред. С. Іваницького і Ф. Шумлянського (4.2.2). Виділені з першого словника одиниці з маркуванням *гал.* (687 слів) авторка розподіляє поміж 5 групами: 1) питомі галицькі лексеми; 2) книжна лексика; 3) найменування абстрактних, наукових понять; 4) формули етикету, лексика, прийнята в розмові освічених, вихованих людей; 5) запозичення, уживані в середовищі людей, що знають іноземні мови. Стосовно другого словника в дослідженні, на підставі аналізу 20 лексичних одиниць із тотожним маркуванням (тобто *гал.*), стверджено таке: «... словник не містить книжної лексики, термінології, складників високого стилю та інших лексем, носієм яких на той час була переважно галицька інтелігенція, що чимало зусиль доклала до становлення та формування загальноукраїнської літературної мови ...» [с. 324–325].

П'ятий розділ вивершувальний у архітектоніці монографії. Можна сперечатися щодо характеру розташування у ньому композиційних елементів та доцільності численних розгорнутих цитат, проте беззаперечною є актуальність розгляду в ньому таких питань, як зміст і значення культурної взаємодії інтелігенції Східної Галичини і Наддніпрянщини для створення єдиного взірця нової української літературної мови (5.1.1), галицькі мовні елементи, інкорпоровані в систему сучасної української літературної мови у сфері лексики (5.2.1) та в сфері граматики (5.2.2); соціолект галицької інтелігенції як багатосаровий мовний ідіом (5.2.3). Унесок інтелігентів-галичан в розбудову не лише української літературної мови, а й нації загалом дослідниця актуалізувала у висловленнях на взірець: «... галицькі слова активно вливалися у лексичний фонд (зокрема східний його варіант), що призвело до формування і вироблення спільного лексичного фонду літературної мови з її стильово-стилістичною диференціацією та усталеністю норм» [с. 341]; «Прикметно, що й сьогодні для вироблення нового високого, книжного, стилю мови звертаються до галицького варіанта – *маргінез, симпатик, розвій, поступ, головно, будучність, візія, локація* тощо» [с. 342]; «Захист української мови, а відтак і народу, галицька інтелігенція здійснювала шляхом створення нормативної бази української літературної мови, у якій народна мова виступала як основа-підґрунтя» [с. 329].

Наявні в монографії рисунки та таблиці допомогли авторці наочніше представити проаналізований матеріал, подати його системно й компактно.

Оцінюючи рецензовану працю Світлани Гірняк «Соціолект галицької інтелігенції у формуванні норм української літературної мови (кінець XIX – початок XX століття)» загалом, висновуємо, що це заверрене за змістом і формою дослідження, що буде цікавим не лише для вузького кола фахівців-мовознавців, але й для всіх поціновувачів української мови й української культури.